

VÁROSAINK ÉS FALVAINK MAGYARORSZÁG ELSŐ FÖLDRAJZI ENCIKLOPÉDIÁJÁBAN

Magyarország első földrajzi enciklopédiájának szerzője Vályi K. András (1764–1801), aki „élete utolsó évének nyarán beutazta az országot, meglátogatta a városokat, várakat, és azokról rajzolatot vett föl munkája számára”. Tájainkon is járt, mert háromkötetes művében gyakran fordulnak elő számkra ismerős földrajzi nevek és fogalmak. A válogatás Vályi András háromkötetes művének, a *Magyar Országnak Leirása, Mellyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdöházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle természébeli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak*. Budán, 1796, a válogatás 1799. évi eredetije alapján készült, melyben Heinermann Péter, az újvidéki Matica srpska Könyvtárának könyvtárosa segédkezett.

Vályi András a magyar művelődéstörténetbe a Pesti Egyetem első kinevezett magyar tanáráként vonult be. Ő állította fel az első magyar nyelvi és irodalmi tanszéket, és a tanítás terve is az ő műve.

ÓZER Ágnes

APATIN. Német mező város Báts Vármegyében, birtokosa a' Királyi Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Sz: Iván pusztá, és Új Szonta között, lakosai leginkább kézi mesterséggel élnek; a város rendesen építetett; több útszai között kettő legnevezetesebb, épületei között pedig a' Királyi Élészház, melly három emeletre (*Contignatio*) épült. Szántó földgyeinek harmadrésze sovány, és mezeinek tsak egy része hasznos, kereskedése mint hogy Duna mentében fekszik, lehetne, de mivel itten hajók nem rakodnak, semmi hasznot sem hajt a' lakosoknak, legelője Majusnak végéig elegendő, marha itatója meglehető, fája szűken, szőlő is vagynak; de kevesek, nádassa elég, Királyi Fábrika is volt benne; vásárjai is vannak, 's fél esztendőbéli kortsmáltatása, legelőjük a' sálétromos forrásoktól kiégettétvén, marháikat kéntelenek az Ugarokon legeltetni, 's rész szerént otthon tartani, kukoritzá szárazon, 's szőlő leveleken, melly fogyatkozásai miatt harmadik Osztálybéli.

BÁCS. Városa Deákul Bachia. Mező Város Bács Vármegyében, földes Ura a' Királyi Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Zombortól öt mérföldnyire. Hajdan sokkal nagyobb, népesebb, és pompásabb volt, *Bonfinnak* írásai szerint. a) Fő papi lakó hely is vala, és Magyar Országnek nevezetes Városa volt; térségen fekszik, 's határja mindenféle barmoknak nevelésére igen alkalmas, és jó lakó helyet szolgáltat Német, Rázt, és egyéb, lakosainak. Nagy hírt tulajdonított e' Városnak II. LAJOSNAK idejében MDXVIII. esztendőben, tartatott Ország Gyűlése, és MDXIX. esztendőbeli is, mellyből képzelhetni, hogy e' Város hajdan, mind a' Királynak, mind pedig az Ország Nagyaianak, méltó, és illendő szállást ada. Mihelyt pedig a' siralmas Moháts alatt HAZÁNK LAJOSÁTÓL megfosztatott, Bács Városa is szemlátomást hanyatlani kezde. Elvesztvén Fő Papját *Tomori Pált* a' Törökök rabságába esett, és annak igája alatt elég sokáig sínyledezett; sőt annyira elenyészett e' Város a' Törökök járma alatt, hogy ismét vissza kerülvén, alig láthatta leg kisebb nyomát is az akkori Kalotsai nevezetes *Érsek Szétsényi*, volt rendes épülettjeinek. A' kőfalak lerombolva valának, az épületek lerokadoztak, a' Templomok elbontattva, a' szőlő hegyek, és gyümölsős kertek, vad ligetökké, változtak. *Rákoczi* alatt sem keveset szennyvede az a' Város; egyszer elégettetett, de többször gyszolá az ellenségnek dühösségét; most már ismét elég népes, házai ugyan tsekelyek a' benne lakó Ráztoknak inycikhez képest alkalmaztatva. Temploma téglából építetett, mellynek nagysága a' Város népének sokaságához van alkalmaztatva, és az itt Isteni tiszteletet szolgáló Franciskánusok számához. Ide szoktak a' Vármegyének Rendgyei is egybe gyülekezni, mind a' közönséges ügyeknek elrendelésére, mind pedig a' hivatalbéli személyeknek megújítására. Lakosai szorgalmatosak, Káptalan is vala itten hajdan, mellynek már ma tsak az emlékezete van fel, ambár olly nagy jövedelemmel birt, hogy a' hadi szükségnek idejekor, ötven lovasokat kiállíthatott a' Királynak számára. Vidékje szép, és termő, 's külömbféle gyümölsset, 's veres borral kedveskedik lakosainak: mindazáltal negyedrésze szántó földgyeinek közepszerű termékenységgel bír, mezőjök marháihnak nevelésére elég, itatójok van, fája úgy épületre, mint tűzre, nádassa is elég van, az Uraságnak engedelme mellett, nem külömben makkoltatása is; vagyonyyainak eladására meglehető módgya, és a' kereskedésnek előmozdítására is, első Osztálybéli.

a) Dec. I. Libro. I. p. 26.

BÁCSKASÁG. Így nevezetik Bács Vármegyének Bajától fogva a' Szeremi Dunáig, Baranya Vármegyétől fogva pedig a' Tiszáig fekvő vidékje, 's térsége, Bács Városától.

BÁCS OMLADÓZOTT VÁR. Bács Vármegyében. Bácsához építtette ez erősséget Sz. ISTVÁN Király, 's az után a' Bácsi Püspöknek ajándékozta, a' mint a' régiek bizonyosságai állíttják. Meszsze terjedő, 's magas kórákásain belől két templomai voltak, egyike, és a' nagyobb az köz népnek Isteni tiszteletére, északról pedig másika a' kisebb, a' Püspöknek tulajdon imádságaira; ez napkeletre vala épülve közel a' Püspöki lakó helyhez; de már most mind a' kettőnek tsak omladozásait is alig láthatni, a' nagy régiséget mutató Vármegye házával egyetemben. A' többi épülettjei a' Magyarok által elégettetvén, 's el-

rontattatván porrá lettek, midőn Rákocznak pártütése alkalmatosságával a pártütők által több napi ostromlások után megvétellett vala; kiket, midőn a Németek ostrommal kívánának a várbol kiküszöbölni, az egész várat elpusztították, erőssége árkokkal vétete körül, mellyekbe régi lakosai titkos folyással a Dunát szokták vala béereszteni. A sántznál volt kapunál vagyon egy forrás kút, mellynek e környékben leg jobb ízű, 's hívésségű vize van; az úton felül volt pedig egy nagy kő, mellyre SZENT PÁL Apostolnak képe, kardgyát kezében tartva vala kivágattatva.

BÁCS VÁRMEGYE. *Comittatus Bacshiensis. Batscher Gespanschaft.* Nevezetét vette, e Vármegyének hajdani híres *Bács Városától*, noha némelylek Bata helységtől is akarják azt lehozni. Hajdan az egész Megye, Bács, és Baja között vala határozva, azután pedig Tételig terjedt, vége szakadván MDCCXXI. a hosszas perlekedésnek, Bács, és Bodrog Vármegye egygyesítettek; melly egyesülés előtt tizen két mértföldnyire terjedett e Vármegyének hosszasága; öszve kaptoltatván pedig huszon négyet is felül haladt; szélessége Bél Mátyás szerént alig tett hat mértföldet; sőt néhol, sokkal kevesebbet, az alsóbb része felé. *Vindisch* ellenben kevéssel állítja hosszabbnak e Vármegyét, mint a mennyire terjed szélessége. Valóságos képét lásd a föld képen (mappa), mellyet a Bécsi Hirmondónak Érdemes kiadóji készítették 1795. Kivéven e Vármegyének Pest Várm. Kis Kúnság, és Csongrád Vármegyék felől lévő részét, egy felől Duna, más felől pedig Tisza vize határozzák. Szép erdei vagynak a Duna mellyékén, mellyek a mezőknek kiessége, és az élő fáknak gyönyörködtetésére nézve méltán kedvelhetők. A meszsze terjedő egyenes térség magasan felemelkedett, cserfákkal ékesítetett, mellyek nem olly régiek ugyan; de a föld termékeny voltától tápláltatván kitetsző nagyságra nevedtek. Termő réttekkel, és mezőkkel is bővelkedik. Folyó vizei egy felől a Duna, más felől pedig a Tisza; amaz *Bajánál* kezdvén, nedvesíti *Baratskát, Dántovát, Szántovát, Bereget, Kollútot, Köszeget, Monostorszeget, Kupusínát, Apátit, Bagojovát, Karavukovát, Vaiszkát, Bogyánt, Plavnát, Novoszellót, Bukint, Ó, és Új Palánkát, Keresztúrt, Begetset, Futakot, Péterváradot, Kátyot, Kovilt, 's Gárdinovátzot.* Mellyek a Duna kiáradásakor mint még annyi szigeteknek látszatnak. Napkeletről való részén pedig foly e Vármegyének a Tisza vize, szélessen terjedve, 's tsendes folyással. Nevezetes *Marsiglius (Operis Danubii Tom. I. p. III. pag. 85.)* vélekedése szerent, hogy a föld alatt Bácsnál a Duna, és Tisza vizének a körül lévő tavakban egyesülést állít, mellyet onnan tapasztalt, vala az említett író; mivel 1693. esztendőben a Tisza hirtelen nagyra dagadván, tavai is egészen eltelve valának, a Duna pedig tavaival tsekély vala, a Tiszának áradásához képest, és ebből a nagy halak által költözének; 's a viznek nagysága is változó vala. III. Vize az a tó, mellyet *Cserna Barának, vagy Fekete motsárnak* neveznek, már most az egész Vármegyének nagy hasznára a Tisza, és Duna vizével folyóva tétettetvén, *FERENTZ tsatornájának* nevezetik, 's az egész Vármegyén keresztül foly. A Tisza felől való részén több tavai is vagynak, úgymint *Alimaska Bara, Csik Bara, Ostrova Bara, 's a t.* IV. A Bács alatt Duna áradásainak alkalmatosságával folyó tó, mellyet *Marsiglius Mosztunka Barának* nevez, az az *hidat viselhető tónak, vagy motsárnak.* V. A réteken szerteséjjel lévő tavak, mellyek a térségeken italt szolgáltatnak, mind a tsordáknak; mind a juhoknak, és méneseknek; 's nem külömben több mot-

sáros helyei is vagynak külömbféle nevek alatt. Halászattjai nevezetesek, 's a' külömbféle óltsó halakon kívül gödényekkel is bővelkedik. Legelője elég nagy, de középszerű; termő földgye többnyire gazdag, és trágyázás nélkül is terem, kivéven homokos részeit; gyümöltse, cserhajú almája, 's görög dinnyéje bőven terem. Marhái szépek, és a' munkára kiváltképen alkalmasak. E' Megyében hajdan, minckelőtte a' Török haborúk által nem sanyargattatott, nagy, és nevezetes Férfiak is voltak; ilyen vala a' Bácsi Gróf *Mogh*, vagy *Moch*, Magyar Országának 1588. esztendőbéli III. BÉLA alatt volt Nádor Ispánnya, és István ugyan a' Bácsi Grófok között II. ANDRÁS alatt MCCVI esztendőbéli Nádor Ispány, sőt még más Bácsi Grófról is t. i. Lászlórol vagyon ugyan e' Király alatt emlékezet. ULÁSZLÓ alatt is ugyan e' tizimmel bírt *Gara János*. Mind öszve 164 lakó helyek vagynak benne, 's a' Kalotsai Érseki Megyéhez tartózik.

BECSKEREK. *Nagy Becskerek*. Elegyes falu Torontal Vármegyében, földes Ura a' Királyi Kamara, lakosai katolikusok, és egyesültek, fekszik az Ország úttjában, Temesvártól mintegy négy mértföldnyire. Határjának tulajdonságai az előbbenihez hasonlító, 's még jelesebbek; most HERTELENDY JÓSEF Vitze Ispány, és Királyi Tanácsos Úrnak lakásával díszesíttetik, a' kinek e' munkám' előmozdítása eránt való búzgó indúlattját, nyilván megköszönni kötelességemnek tartottam.

CSÓKÁS. Régente Csók-nak hivatott, elegyes magyar és rátz falu Torontál Vármegyében, földes Ura Márczibányi Uraság, lakosai katolikusok és ó hitűek, fekszik Szentával által ellenben, s itt vala Ozmanoknak tábora, midőn Hertzeg Eugéniusnak vezérlése alatt megveretettek. Napkeletre szomszédsgában van Szent Miklós, északra pedig Szanád falutól nem messze. Határa gazdag termésű, révje is van a Tiszán, mellynek vize itten keskeny, dohánya nevezetes halakkal, és szárnyas vad állatokkal bővelkedik, szőleje is van, mely nagyobb szorgalmatosságot kívánna, nádasa sok, első osztálybéli.

CSÓKÁS URADALOM. Torontál Vármegyében, földes Ura Marczibányi Urasága, magába foglallya e helységeket, úgy mint Csókás, Czernabara falukat, Talágyi és Birbiczei szabad pusztákat.

DOROSZLÓ. Elegyes magyar falu Bács Vármegyében, földes Ura a Királyi Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Zombortól két mértföldnyire, határbéli szántó földgyeinek két harmad része meglehető, s akármelly magot, s vetést bőven hoz, réttye igen kevés, hanem a búza vetések között valami keveset kaszálhatnak, itató helye meglehető, az Uraság erdejéből vagyon mind tűzre, mind épületre való fája, harmadik Osztály béli.

KANIZSA. *Ó Kanizsa*, az előtt *Rév Kanizsa*. Magyar, és rátz mező Város Bács Vármegy. földes Ura a' K. Kam. lakosai katolikusok, és ó hitűek, fekszik a' Tisza mellett, Szentához 11600, Martonóshoz 3800 bétsi ölnyire, határja jó termékenységű, vagyonnjai külömbfélék, szarvas marhákkal, juhokkal, búzá-

M A G Y A R
O R S Z Á G N A K
L E Í R Á S A,

Melleyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták, uradalnak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és gyógyító vizek, fordóházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak.

K É S Z I T E T T E

V Á L Y I A N D R Á S

KIRÁLYI MAGYAR UNIVERSITÁSBÉLI
PROFESZSZOR.

H A R M A D I K K Ö T E T .

B U D Á N ,

A' KIRÁLYI UNIVERSITÁSNAK BETŰIVEL.

1 7 9 9 .

val, kölessel, és jó dohányossal bővelkednek, kis fűszfa erdeje is van; nevezetesek töltései, és hídgjai, eladásra, és kereskedésre is jó módgyok van, piatzok Szent Márján, helyben, és Szegeden.

KANIZSA. *Török Kanizsa.* Elegyes magyar, és rátz falu Torontal Várm. földes Ura Szerviczky Uraság, lakosai katolikusok; többen ó hitűek, fekszik Rátz Keresztúrhoz, és Jozsefovához nem meszsze, ide tartoznak a' Buszkai dohány kertészek is, négy nyomásbéli határja térséges, fekete, és bőven termő, sok külömbféle marhákat, 's kivált juhokat tartanak lakosai, erdejek nints, de nádgyok van, szőlejek alkalmasok, piatzok Szegeden.

KIKINDA. *Nagy Kikinda.* Privilegiált mező Város, és az innen nevezett kerületnek Törvény tartó helye, földes Ura a' K. Kamara, lakosai nagyobb részént rátzok, magyarok, németek, és horvátok; ó hitűek, és katolikusok, földgye térséges, és igen hasznos, szarvas, és másféle marhákkal bővelkednek, nádgya elég van, nevendék erdeje, és szőleje meg lehetős, fekszik Hegyes, és Mokrin helységekhez leg közelebb, piatzok T. Becsén, és Szegeden.

KUPUSZINA. Magyar falu Bács Várm. Földes Ura a K. Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Zomborhoz, s Monostorszeghez is 5000 bétsi ölnyire, határja leginkább búzát, és káposztát terem, fája fűzfából van tűzre, szőlei tsekélyek, nádgya sok van harmad része szántó földgyének motsáros és lapályos, bővelkedik káposztával, hagymával és tekenősbékával, piatkozása Zomboron és Apatinban.

SZENTA. Magyar és Rátz Mezőváros Bács várm. földes Ura a Királyi kamara, lakosai katolikusok, és ó hitűek, Fekszik. Kanizsához 11600 M. Theresiapoliszhoz 20600 bétsi ölnyire, határja 2 nyomás béli, s búzát, kölest és zabot terem, erdője fűszfa, szőleje meglehetősen bort terem. Bővelkedik juhokkal, szarvasmarhákkal, piatza helyben és Szegeden.

TEMERIN. Magyar, és rátz falu Bács Várm. földes Ura Széchén Uraság, lakosai katolikusok, és ó hitűek, fekszik Földvárhoz 10300, Jarekhez 2300, Káthoz pedig 6800 bétsi ölnyire; postája is van; határja 3 nyomásbéli, szántó földgyei jók, 's igen szép tiszta búzát teremnek, és szép marhákat nevelnek, piatkozása Újvidéken; szoktak Pestre is fuharozni, erdeje, szőleje nints, vize az Almási motsárból, mellyben halak is vagynak, nádgya kevés, pénzt keresnek a' szomszédtságokban, szőlő kapálással, és fuharozással is.

TERÉZIOPOLIS. (MÁRIA) Szabad Királyi Város Bács Vármegyében, lakosai Magyarok, Bunyevátzok, és Rátzok, római katolikusok, és ó hitűek, fekszik Topolyához 17400, Csantavérhez 11820, Szentához 20600, ó Kanizsához 17320 bétsi ölnyire, az úgy nevezett *Telecskán*; határjának alsó része fekete, és jól termő, felső része pedig homokos. Épületei között a' Szentegyházakon kívül nevezetesebbek: a' Városháza, és némelly Lakosokéi; de többnyire alatt

sonyak. Lakosai, kereskedéssel, kézi munkával, 's mesterségeknek folytatásával is keresik élelmeket. Piatzán Lakosai háládatosságul egy dombon emlékeztető oszlopot emeltek, néhai M. TERÉZIA Királynénak, e' sorokkal ékesítve: *Augustæ Mariæ Theresiæ Justæ Clementi Hungarorum Regina Civis Maria-Theresiopolitani. Communem Regiis Civitatibus Libertatem adepti, rara Augusti Nominis Communicatione donati, in perenne gratitudinis, & fidelitatis Monumentum Collem hunc adgesserunt MDCCLXXIX.* Határja két fordulóra van osztva, szép búzát, zabot, árpát, és kölest terem; marháji szépek, juhái számosak, erdeje most nevededik, sok bortermő szőlője van, de boraik gyengék; a' Pality nagy tónak napkeleti részén épült *Szóda Fábrikájok* nem nagy folyamatosan van. E' tónak vize sós ízű ugyan, de halak még is vagnak benne; nádgya van a' motsáros helyeken, mellyeket a' Város' Tanátsa elárúlgattat; fájok szűken van, bővelkednek ellenben sok juhokkal, marhákkal, külömbféle termékekkel, és lovakkal; széjjel a' szállásokon mintegy 500 magyar dohány kertészszei is vagnak, a' kik azt haszonnal termesztik; piatzok helyben, és némellykor Baján, 's Szegeden is; pénzt szereznek külömbféle vagyonyaikból, és számos marháikból.

TERNYÁN. Szabad pusztá Torontál Vármegyében, földes Ura Marczibányi Uraság, Csókához tartozik.

ÚJVIDÉK. *Neoplanta, Neusatz.* Szabad Királyi Város Bács Vármegyében. Lakosai Magyarok, Németek, Rátzok, Örmények, Zsidók, Görögök, Olához, és Tzintzárok, katolikusok, és ó hitűek, fekszik Pétervárral által ellenben, Ó Futakhoz 5200, Piroshoz 4700, Jarekhez 7200 bétsi ölnyire, egyenes, és jó fekete földön. Különösen megszorodván lakosai, 's a' kereskedés, és szorgalmatosság által tehetősekké lévén, 1748-ban a' Kir. Városok közzé emeltetett, 's úgy mutatott-bé a' Hazai Rendeknek 1751-dikben. Öt Szentegyházakon kívül díszesítik e' Várost az ó hitű Püspöknek Rezidentziája, és az örmény Papoknak díszes lakó helyeik, a' Harmintzad, a' Sóház, a' Gimnázium, a' Városháza, 's némelly Kereskedőknek lakhelyeik; útszáji a' Városnak kövel kirakattattak, 's révje is van. Jeles Szent Háromságnak Képe van a' Róm. Katolikusoknak Szentegyházok előtt; az Óhitűeké előtt pedig egy szép márványból készült Kereszt, melly mintegy 4000 Rhén. forintokba került vala. Két nyomásra osztott határja szép búzát, elég szénát, és sok dinnyét terem; két szép tölgyes erdője is van e' Városnak, 's tavasszal a' Lakosoknak külömbféle jeles mulatságokat szolgálhat; szőlője kevés, és tsekély borokat teremnek, 's többnyire a' Szeremi részen szoktak szőlőket tartani. Az öreg Duna itten Pétervár, és Újvidék között tsak 136 ölnyi szélességű, nádgyok is terem. Lakosai, kézi mesterségek, kereskedés, és gazdaskodás által keresik élelmeket; vagyonyaik jelesek, és semmiben nem szűkölködnek, piatzok helyben, 's kereskedések a' nevezetesebb Városokéhoz hasonlítható. Áradások' idején nehéz vala közösülések a' Péterváradakkal; de 1773-tól fogva kemény bástya forma gát készítettvén, most mindenkor közösülhetnek egymással, és elég eleséget is szolgáltatnak a' Pétervári Lakosoknak.